

Mühacirət tarixi

Azərbaycan diasporunun formalaşması tarixi kifayət qədər uzun bir zaman kəsiyini əhatə edir. Azərbaycan diasporunun təşəkkülü, formalaşması və inkişaf tarixi bilavasitə xalqın mühacirət tarixi ilə bağlıdır.

Diaspor anlayışı yunan dilində olan “diasreikein” felindən götürülüb, “dağılma”, “səpələnmə”, “yayıma”, “parçalanma” mənası verir.

Tarixi proseslərin gedişatı diaspor və lobbiçiliyi beynəlxalq əlaqələrin vacib elementinə çevirmişdir.

Diasporun əsas əlamətləri bunlardır: tarixi vətəndən kənarında yaşayan əhali, milli kökə bağlılıq, milli varlığını, milli-mədəni sərvətini qorumaq, tarixi vətənlərini başqalarına tanıtmqla onu təbliğ etmək və s..

Azərbaycan diasporunun təşəkkül və formalaşmasına səbəb olan amillər əsasən aşağıdakı kimi xarakterizə edilir:

- VII əsrin sonu - VIII əsrin əvvəlləri. Xilafət ordusunun Azərbaycana yürüşü, İslam dininin yayılması ilə əlaqədar burada ərəbdilli elm və mədəniyyətin inkişafı, eyni zamanda onlarca azərbaycanlı mütəfəkkirin Yaxın və Orta Şərqlin şəhərlərinə axınının başlaması və bu proses nəticəsində diaspor təməlinin qoyulması;

- X-XIX əsrlər. Yaxın Şərqlin elm və mədəniyyət mərkəzlərində əslən Azərbaycandan olan yüzrlə alim və tələbənin biliklərə yiyələnməsi, milli təfəkkürümüzün region xalqların intibahında qabaqcıl mövqeyə çıxması sayəsində xaricdə məskunlaşmanın daha geniş vüsət alması;

- Rusiyanın Qafqazı işğal etməsindən sonra azərbaycanlıların bu ölkənin müxtəlif vilayətlərində məskunlaşması ilə diaspor potensialının yaranmasına və onlar arasında görkəmli elm və mədəniyyət adamlarının, hərbi və dövlət xadimlərinin yetişməsinə şərait yaratması;

- 1905-07-ci il birinci Rus inqilabı və Cənubi Azərbaycanda Səttarxan hərəkatı, 1905-1906-cı illərdə ermənilərin törətdiyi kütləvi qırğınlar;

- Birinci Dünya müharibəsi, 1918-20-ci illər Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması və süqutu, Cənubi Azərbaycanda Xiyabani inqilabı, 1918-1920-ci illərdə ermənilərin törətdiyi soyqırımları və etnik təmizləmələr;

- İkinci Dünya müharibəsi zamanı əsirlikdə olan və Sovet qəza maşınının ölüm xofundan Vətənə dönə bilməyən azərbaycanlılardan ibarət icmaların yaranması. Cənubi Azərbaycanda 1945-46-cı illərdə Azərbaycan Milli Hökumətinin yaranması və süqutu;

- 1970-80-ci illər keçmiş Sovet Azərbaycanından digər ittifaq respublikalarına könüllü miqrasiya, 1979-cu il İran İslam inqilabı nəticəsində Cənubi Azərbaycandan əsasən Avropaya siyasi miqrasiya;

- Türkiyədə yaşayan azərbaycanlıların 1950-70-cı illərdə Avropaya iqtisadi miqrasiyası;

- SSRİ-nin süqutundan sonra azərbaycanlıların yeni nəsillərinin xarici ölkələrdə məskunlaşması.

Bəşər tarixinin ilk dövrlərindən ictimai, sosial-mədəni, iqtisadi-siyasi proseslərin inkişafı insan miqrasiyasının meydana gəlməsinə və hər dövrün tələbinə uyğun şəkildə yetişməsinə təkan vermişdir. İlk insan məskənlərindən olan Azərbaycanın əlverişli coğrafi mövqeyi, e. ə. II əsrdən mövcud olmuş Böyük İpək Yolunun onun ərazisindən keçməsi diasporumuzun tarixinin kifayət qədər qədim köklərə söykəndiyi fikrini yürütməyə əsas

verir. İpək yolu vasitəsilə zaman-zaman ticarət və səyahət məqsədilə dünyanın fərqli bölgələrinə səpələnən azərbaycanlılar diasporumuzun ilk şaxələri hesab oluna bilər.

Hacı Zeynalabdin Şirvani
(1780-1838)

Müəyyən ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi və digər səbəblər nəticəsində tarixi-etnik ərazilərindən kənara zorla, yaxud könüllü mühacirət edərək, xaricdə kompakt icma halında yaşayan, milli-mədəni mənsubiyyətini qoruyub saxlayan və inkişaf etdirən, tarixi vətəni ilə mütəmadi əlaqələr quran həmvətənlər, həmçinin dil, din, mənəvi-mədəni dəyərlərə bağlılıq baxımından özünü azərbaycanlı sayan şəxslər Azərbaycan diasporunu təşkil edir.

Azərbaycanlılar tarixin müxtəlif mərhələlərində qarşısına müəyyən məqsədlər üçün - elm öyrənmək, təhsil almaq, sənətkarlıqla məşğul olmaq, müqəddəs yerləri ziyarət etmək və s. üçün miqrasiya etmişlər.

Ərəblər, səlcuqlar, monqollar, teymurilər buraya yürüş etdikləri zaman Azərbaycanın elm adamları və sənətkarlarının potensialından yararlanmaq məqsədilə onları özləri ilə aparmışlar. Sonradan bu şəxslər diasporumuzun formalaşmasına öz təsirini göstərmişlər.

Norveçli səyyah, tədqiqatçı və alim Tur Heyerdalın fikrincə, dünya tarixində geniş sürətdə səpələnmə, yayılma prosesi öz tarixini türklərdən götürür. Məşhur səyyah 1981-ci ildə Azərbaycana səfəri zamanı Qobustan qayalarında aşkar etdiyi qayıq rəsmlərini ən qədim dövrlərdə «dünya səyahətinə çıxılan qayıq» növünə aid etmişdi.

Tarixi ədəbiyyatda VII-VIII əsrlərdə Mədinədə azərbaycanlı şairlərin yaşadıkları qeyd olunur.

Orta əsrlərdə Azərbaycana monqol-tatar yürüşləri minlərlə ailənin zorla Orta Asiyaya köçürülməsi ilə nəticələndi. Monqol yürüşləri azərbaycanlıların bir qisminin yaxın və uzaq ölkələrə miqrasiyasına (əksər hallarda məcburi) səbəb olmuş, bu da həmin yerlərdə Azərbaycan mənşəli etnik-milli icmaların yaranmasına gətirib çıxarmışdır.

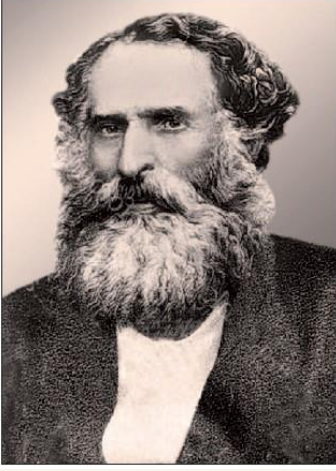
X-XIX əsrlərdə Yaxın Şərqi elm və mədəniyyət mərkəzlərində əslən Azərbaycandan olan yüzlərlə alim və tələbənin biliklərə yiyələnməsi və milli təfəkkürümüzün inikasını region xalqlarının intibahında böyük rol oynaması da azərbaycanlıların xaricdə məskunlaşmasına rəvac vermişdir. Dünyanın müxtəlif ölkələrini özlərinə ikinci vətən seçən soydaşlarımız bəşəri inkişafa xidmət etmiş,

və Azərbaycan diasporunun tarixinə öz adlarını qızıl hərflərlə həkk etmişlər. **Baba Kuhi Bakuvı, Xətib Təbrizi, Səfiəddin Urməvi, Əbdürrəşid Əl-Bakuvı, Hacı Zeynalabdin Şirvani, Cəlaləddin Əfqani, Mirzə Cəfər Topçubaşov, Mirzə Kazım bəy, Əlimərdan bəy Topçubaşov, Əli bəy Hüseynzadə, Xəlil bəy Xasməmmədov, Nağı bəy Şeyxzamanlı, Məmməd Əmin Rəsulzadə, Cahangir Kazımbəyli, Mirzə Bala Məmmədzadə, Hüseyn Baykara, Ceyhun bəy Hacıbəyli, Şəfi bəy Rüstəmbəyov, Məmməd Sadıq Aran, Əhməd bəy**

Mirzə Cəfər Topçubaşov
(1790-1869)

Ağaoğlu, İren Melikoff, Lütfi Zadə və başqalarının adları Azərbaycan mühacirət tarixinin və diasporunun tarixinə qızıl hərflərlə həkk edilmişdir.

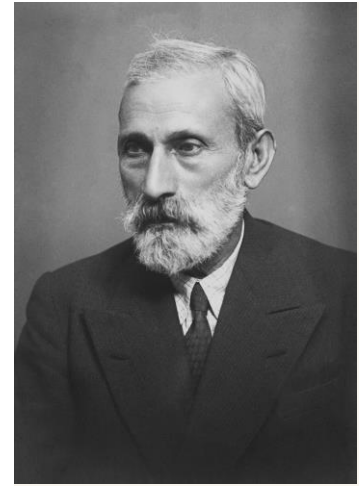
Mirzə Kazım bəy
(1802-1870)

XIX əsr Azərbaycan diasporunun tarixində xüsusi mərhələ olmuşdur. Bu əsrin I yarısında Rusiya ilə Qacarlar dövləti arasında Gülüstan (12 oktyabr 1813-cü il) və Türkmənçay (10 fevral 1828-ci il) müqavilələrinin imzalanmasından sonra Azərbaycanın çar Rusiyası tərəfindən işğalı ilə razılaşmayan on minlərlə azərbaycanlı xarici ölkələrə, əsasən də Osmanlı dövlətinə üz tutdu. Çarizmin yeritdiyi müstəmləkəçilik siyasətinin əsasında işğal edilmiş ərazilərin ruslaşdırılması və xristianlaşdırılması, burada özünün etnik-siyasi dayaqlarının yaradılması məqsədi dururdu. XX əsrin əvvəllərində azərbaycanlı əhəlinin miqrasiyası davam etmişdir.

Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən ilhaq edilməsi həmçinin azərbaycanlıların imperiyanın digər ərazilərinə, iri sənaye, ticarət, elm mərkəzlərinə köçərək məskunlaşmasına təkan verdi. Rusiyanın Qafqazı işğal etməsindən sonra azərbaycanlıların bu ölkənin müxtəlif vilayətlərində məskunlaşması ilə diaspor potensialının yaranmasına və onlar arasında görkəmli elm və mədəniyyət adamlarının, hərbi və dövlət xadimlərinin yetişməsinə də şərait yaratmışdır. Bu xüsusda, Kazan və Sankt-Peterburq Universitetlərinin professorları Mirzə Cəfər Topçubaşov və Mirzə Kazım bəyin elmi fəaliyyətini göstərmək olar. Çar ordusunda xidmət edən yüzlərlə azərbaycanlı əsgər və zabitlər (sıravidən generaladək) Azərbaycan diasporunun ən görkəmli nümayəndələri kimi tarixdə yer qazanmışlar.

XX əsrin əvvəllərində azərbaycanlıların xaricə axını daha geniş vüsət almağa başlamışdır. Qafqazda çar Rusiyasının antimüsəlman və antitürk siyasəti məqsədli şəkildə regionda azərbaycanlı əhəlinin üstün mövqeyinin zəiflədilməsinə yönəlmişdir. 1905-1906 və 1918-1920-ci illərdə ermənilər tərəfindən həyata keçirilən kütləvi qırğınlar, soyqırımları və etnik təmizləmə siyasəti nəticəsində 10 minlərlə azərbaycanlı Türkiyə, İran və Türküstanda özlərinə sığınacaq tapmışdılar.

1918-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurulması ilə xaricə axınının miqyası xeyli azalsa da, demokratik respublikanın süqutu nəticəsində faciəli vəziyyət yarandı. Miqrasiya etmiş azərbaycanlıların əksəriyyəti Türkiyə, Qərbi Avropa ölkələrində və ABŞ-da məskunlaşdı. Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan sonra Azərbaycandan Türkiyə Cümhuriyyətinə mühacir axını kəskin artaraq 50 mini ötdü.

Əli bəy Hüseynzadə
(1864-1940)

Əhməd bəy Ağaoğlu
(1869-1939)

Mühacirət edənlərin içərisində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dövlət, ictimai-siyasi xadimləri, Müsavat və digər partiyaların üzvləri, iri sahibkarlar, onların övladları var idi. Azərbaycan milli hərəkatının görkəmli nümayəndələri dünyanın müxtəlif dövlətlərində Azərbaycan siyasi mühacirətinin əsasını qoyaraq milli istiqlal və dövlətçilik düşüncəsinin gələcək nəsillərə ötürülməsində və milli mentalitetimizin yaşadılmasında müstəsna xidmət göstərmişlər.

1930-cu illərdə “kollektivləşmə” və antisovet ünsürlərin zərərsizləşdirilməsi kampaniyası həyata keçirilərkən 10 minlərlə azərbaycanlı Azərbaycan, Ermənistan və Gürcüstan ərazisindən repressiyaya məruz qoyularaq Orta Asiya respublikalarına və Qazaxıstana sürgün edildilər.

İkinci Dünya müharibəsindən sonrakı dövr Azərbaycan diasporunun tarixində yeni bir mərhələ ilə əlamətdar oldu. Müharibə dövründə və sülhün bərqərar olunmasından sonra xaricdə yaşayan həmvətənlərimizin sayı əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Onların arasında hərbi əməliyyatlar zamanı əsir düşmüş və müharibə başa çatdıqdan sonra müxtəlif səbəblər üzündən Avropa ölkələrində və Türkiyədə məskunlaşmış azərbaycanlılar əksəriyyət təşkil edirdi. Sovet rejiminin amansız və qəddar cəza tədbirləri, qanlı represiyaları onların bir çoxunu geri qayıtmaqdan çəkəndirmiş, beləliklə xaricdə yaşayan azərbaycanlıların sayca artmasına səbəb olmuşdur.

XX əsrin 80-ci illərin sonlarında SSRİ məkanında cərəyan edən hadisələr imperiyanın sərhədləri çərçivəsində demokratik düşüncə tərzinin genişlənməsinə və milli azadlıq hərəkatlarının güclənməsinə zəmin yaratmış oldu.

Sovet İttifaqında (o cümlədən, Azərbaycanda) söz azadlığı, aşkarlıq, milli hərəkatlar prosesi başlandı. «Yenidənqurma» siyasəti dörd il sonra SSRİ-nin süqutu ilə nəticələndi. Bununla da yenidən müstəqillik qazanan Azərbaycandan yüzlərlə soydaşımız Avropa ölkələrinə miqrasiya etmiş və orada məskunlaşmışdı. Bu, Azərbaycan diasporunun təşəkkülünün sonuncu mərhələsi kimi qəbul olunur.

XX əsrdə xarici ölkələrə azərbaycanlıların mühacirəti intensiv xarakter almışdır. Bu müddət ərzində baş vermiş iki dünya müharibəsi, istər Şimali, istərsə Cənubi Azərbaycanın daxil olduğu metropoliyalarda köklü ictimai-siyasi dəyişikliklər, sosial inqilablar, həmvətənlərimizin növbəti dəfə xaricə kütləvi köç etmələri ilə nəticələnmiş, bu köç əsrin sonlarında Azərbaycanın müstəqil dövlətçilik ənənələrini bərpa etməsi zamanınadək davam etmişdir.

Tarixi ərazilərində yaşayan, hər hansı mühacirət faktı baş vermədən, yalnız müəyyən ictimai-siyasi hadisələrin gedişində yaranan sərhəd dəyişmələri nəticəsində xarici ölkə vətəndaşlarına çevrilmiş həmvətənlər - İranda, Gürcüstan və Rusiya Federasiyasının Azərbaycanla həmsərhəd rayonlarında yaşayan etnik azərbaycanlılar diaspor hesab olunmur.

Dünyanın müxtəlif ölkələrinə müxtəlif zamanlarda köç etmiş soydaşların sayı 10 milyondan artıqdır və bu rəqəm ekspertlərin rəyinə görə, Azərbaycan diasporunun ümumi sayı kimi qəbul edilə bilər.

Azərbaycan Respublikası da daxil olmaqla, hazırda dünyanın 70-dək ölkəsində təqribən 50 milyona yaxın azərbaycanlı yaşayır.